

מוטי שלגי/ התבגרות במציאות קשה
על "כל החיים לפניו" / אמיל אז'אר
הספר - 1975, והסרט - 1985, משה מזרחי

א. על הסופר רומן גארי- אמיל אז'אר ויצירתו (1920-1981)

שמו האמיתי רומן גארי. הוא פרסם מספר ספרים, אך לא האמין ביכולת הספרות להביע את הכאב האמיתי של החיים. גם את הביקורת לא חיבב במיוחד. לכן החליט להשתמש בפסבדונים בשם אמיל אז'אר. כך יוכל לבחון מהי ביקורת אמיתית. וכך נוצרו מספר מצבים לא רגילים, כמו אמירה שלפנינו סופר מצליח ביותר, בעוד שהביקורת טענה כי רומן גארי הוא סופר הנמצא בירידה... את ספרו המפורסם "עפיפונים" פרסם תחת שמו האמיתי, אך בהמשך כאמור פרסם בשם "החדש": ביניהם את "גרו קאלן", "פסבדו", חרדתו של המלך סולומון" ו "כל החיים לפניו". המסר המשתמע מספריו הוא שלא יהיו עוד אנשים מבוזים ומושפלים בעולם. את "כל החיים לפניו" כתב במשך כמה שנים. הספר משקף התמודדות של אדם צעיר מול קשיי חיים, והוא מתחבט בשאלה: האם כל החיים באמת לפניו?

הספר זכה להצלחה עצומה. הוא תורגם לשפות רבות. הבמאי היהודי משה מזרחי עיבד אותו לקולנוע. הסרט זכה בתחרות האוסקר לסרט הזר הטוב ביותר. הסופר שירת כטייס בחיל האוויר הבריטי, ואחר-כך בשורות צרפת החופשית. הוא זכה בתואר אביר לגיון הכבוד. הוא התאבד בגלל בעיות משפחתיות. לאחר מותו נמצאה המחברת בה מסביר את תעלוליו הספרותיים.

ב. עיונים ברומן

1. רקע: ביוגרפיה ונושאי הספר

הסופר רמז לקורות חייו, אבל הפך את היוצרות. בחיים, גדל בלי זהות של אב, ובנו היהודי טופל על-ידי אומנת ספרדייה. בספר, מומו ראה את אביו רק פעם אחת, והוא ילד-נער מוסלמי המטופל על-ידי רוזה היהודיה. באמצעות גיבורו הספרותי מומו הוא מספר גם על בנו וגם על עצמו.

הספר מציג בעיות חברתיות ומוסריות קשות, במיוחד של דמויות כמו נשים העוסקות בזנות, מעמדן, ומצב ילדיהם המסכנים. כמו כן עולה השאלה על משמעות החיים בכלל. אימי השואה שחוזה הסופר מועברים ברומן באמצעות דמותה של רוזה. רוזה אינה שוכחת לרגע את השואה. יש לה מרתף (החור היהודי) בו היא מתייחדת עם העבר הטרגי הזה, ושם היא מוצאת את מותה.

2. מבנה

כמעט כל פרק מסתיים ברמז מסקרן: "באותו רגע צלצלו בדלת והתחולל אסון..." (עמ' 132), על האסון מסופר בפרק הבא. מומו מספר-משחזר את הסיפור בפני נאדין וראמון והם מקליטים אותו. כל הזמן הוא פונה אליהם ("אני אומר לכם") וכך מתאפשרת פנייה גם אל הקוראים.

3. המספר והסגנון

לפנינו מספר כגיבור. הסיפור הוא סיפור וידויי. זהו סיפורו של מומו היתום, אם כי לפתע מופיע אביו, אך אינו מחזיק מעמד בשל ערמומיות רוזה ומת לאחר זמן לא רב. מומו משחזר אחרי מותה של רוזה את אשר ארע במעון הילדים שהיה תחת חסותה, אבל כעת הוא מבוגר ויכול להבחין איך חש אז והיום. למשל: בילדותו הגה סרסר, אך יודע כיום כי אומרים סרסור. בעצם לא קל לקבוע אם התובנות של המבוגר היו כבר בילדות או שהן מאוחרות, בעת כתיבת הספר..

נביא להלן מספר הסברים אפשריים לפתור את הקושי. לפי תפיסה אחת, המספר המבוגר מתיילד (מרגיש כמו ילד) בסיפור. כלומר: המספר חוזר לאחור בתודעתו מעצם פעולת ההיזכרות. תפיסה אחרת היא כי המספר נע בין תודעת ילד לבין זו של מבוגר, כלומר נוצר שילוב בין נקודת התצפית של המספר המבוגר לבין זו של הילד בצעירותו. הסבר נוסף ידגיש את ההבנה המסויימת שהגיע אליה הגיבור בילדותו-נערותו מתנסחת היטב, כלומר באה לביטוי בצורה ספרותית, ובמקרה שלנו בצורה ישירה ואירונית נוקבת. וזה מה שמיוחד ויפה ברומן. הסגנון: ישיר, סלנגי, מחוספס: "לא שמו עלי תאריך", "אני מחרבן על החיים" (ע' 75). "... גלידת-וניל, שהיתה הדבר היפה ביותר שאכלתי בחיי המזויינים – אני אומר לכם בדיוק מה שאני חושב" (ע' 154).

4. דמותו ועולמו של מומו המתבגר: רוזה למומו: "התבגרת מאוד, מומו הקטן שלי... (עמ' 121).

א. ילד-מבוגר

1. כאמור לעיל, כמעט כל מעשה של מומו ניתן לפרשו כהתנהגות ילד - מחד גיסא, אך גם כ**מבוגר** - מאידך גיסא. במאמר של קרולינה אייגס נטען כי יש דיספרופורציה בין פילוסופיה וטרגיות לבין תובנה של ילד. התשובה לדיספרופורציה זו היא כי מומו הוא ילד מבוגר לאורך כל הרומן.

1. מומו בן 14 ולא בן 10, ועובדה זו מתגלה לו עם בואו של אביו, הטוען כי הפקיד אצל רוזה ילד בן 3 לפני 11 שנה (עמ' 133). גילוי זה הוא המאורע הכי חשוב בחייו, מדגיש מומו, "**מהפכה**", כלשונו (עמ' 147). רוזה מסבירה לו כי שיקרה בקשר לגילו, כי פחדה שיעזוב אותה (עמ' 164). גם ד"ר כץ ידע על כך ולכן מומו לא יסלח לו (עמ' 169). אולם כאמור, הגילוי הזה נתן לו את התחושה שהוא באמת מבוגר, והוא יכול "**לחשוב כמו שצריך**". קטע המפגש עם האב כשלעצמו הוא קטע מצמרר (ר' בהמשך על עניין האב). מאז אומר מומו במפורש כי: "**מומו הקטן לא קיים**", הוא אומר זאת לד"ר כץ (עמ' 169). יתר על כן. מומו מרגיש את עצמו "... **בעל זכות מקודשת לקבוע את גורלו במו ידי**" (שם). לפנינו אלמנט של ההתבגרות: פיתוח האני העצמאי-האינדוידואלי.

ליד גופתה של רוזה הוא מוכן לוותר על ארבע שנים שהרויח (או הפסיד...עמ' 195), מה שמוכיח כי אינו רוצה לפתע להיות גדול!! לפנינו אלמנט התבגרות נוסף: היסוסים ופחדים נולדים ברגע שהאדם מאבד את הדמות האהובה עליו ביותר, ברגע שהוא מאבד את המשענת המבוגרת. או יש הסבר אחר: עם ההתבגרות המסויימת הזו הוא כבר אינו כועס על רוזה שהעלימה ממנו את העובדה הזו... הסליחה מעידה על בגרות נפשית.

2. כבר עצם השאלה "**אם אפשר לחיות בלי אהבה**" מוכיחה על בגרות מסויימת, במיוחד נוכח תגובתו למשמע תשובת חמיל שאפשר לחיות בלי אהבה. מומו כידוע פרץ בבכי. מדוע? האם בגלל המסר הכואב כי יש מי שחי בלי אהבה, אולי הוא עצמו, אך איזה חיים הם אלו? או הוא מבין שחמיל משקר לו ואי אפשר לחיות בלי אהבה. בכל מקרה, מומו מחפש אהבה ותשומת לב כל משך ילדותו-נערוּתו. ילד רוצה שיאהבוהו, ולא רק ילד! זה דבר מהותי, והשאלה הזו היא מרכזית בכל שלב בחיים. והאמת היא שבסיום הספר הוא מעוות את דברי חמיל ואומר שחמיל אמר לו שאי אפשר לחיות בלי אהבה (עמ' 194, 198), כלומר לאחר כל מה שעבר, הבן מומו את האמת ביתר שאת: אי אפשר לחיות בלי אהבה! והוא חוזר על כך שאהב את רוזה (194, 198) כי הרגיש שהיא אהבה אותו!

3. אמא - מומו מסמל כל ילד הרוצה לראות את אמו. אם אינה נוכחת או מגיעה, הוא נתקף כאבי בטן ומשלשל (עמ' 10). בהמשך ידמיין אותה בעזרת הדיבוב לאחר. הרצון לאמא הוא בסיסי, אך גם מביע רצון לדעת את הזהות. בלי אמא אין לאדם זהות ומהות. הרגשה זו של חוסר זהות תרדוף אותו כל חייו ותחריף את השאלה, האם כל החיים לפניו? לביאה: הוא חולם על לביאה שהיא יותר אנושית מאמו שנטשה אותו...הלביאה מלקקת לו ולשאר הילדים את הפנים. יש פה ביקורת על העלמותה של האם. (עמ' 47). ביקורת תהיה אלמנט נוסף של התבגרות, ר' בהמשך. מומו אומר כי רוזה לא היתה אמו המאמצת (עמ' 197), כלומר היא היתה כמו אמא אמיתית! ילד-נער-מבוגר רוצה תלות במשפחה אמיתית, זה אלמנט אנושי בסיסי. לכן תחליף לאמו זו רוזה.

4. על הכלב "סופר" ועל כלבים אחרים:
א. הוא נותן לכלב שגנב ואימץ את השם "סופר" (פ' דגושה). כך רומז להיפוך: הוא מומו נחות בעולם. נתינת שם מיוחד כזה מעידה על מחשבה של ילד ובוגר גם יחד.בוגרת. יחסו לכלב הוא יחס של אהבה גדולה. מצד אחד, לכלב יש את אהבת מומו בלבד. מצד שני, נתינה היא גם קבלה... מומו מתחזק מהקשר עם הכלב.
ב. ובכל זאת מומו מוכר את הכלב כי הכלב יחיה במקום אחר בתנאים טובים יותר מאשר בבית רוזה (חיים כאן "אינם חיים לכלב", עמ' 20). הוא מוכר אותו בחמש מאות פרנק כדי לוודא שלגברת שקנתה אותו יש אמצעים לגדלו כנדרש.
ג. מומו השליך את הכסף שניתן לו עבור הכלב כי הכסף לא היה בדיוק שלו...או כדי לא להנות מהכסף כמו שרוזה נהנתה מכסף שקיבלה עבורו, (עבור מומו). הדבר מעיד על רגש מוסרי גבוה. יש פה ביקורת והתרסה (של ילד או של בוגר?או: ילד-בוגר) על רוזה שגידלה ילדים עבור כסף ולא מאהבה. פעם סחב זוג כפפות, ואחר כך זרק אותן לפח והדבר עשה לו טוב על הנשמה (עמ' 72). במילים אחרות, זה מנהג חוזר, מעין מוטיב בהתנהגותו של מומו. נראה כי זו התנהלות של ילד. מותר לו בגילו הצעיר...
ד. מומו מביע דעה על כלבים. הוא אומר: "אצל אנשים הכלבים הם אלה שמתים הכי צעירים. כשהם בני שתים עשרה כבר אי אפשר לסמוך עליהם וצריך להחליף אותם" (עמ' 77). מומו מבטיח שכאשר יהיה לו פעם כלב, הוא יקח אותו ישר מהעריסה כדי שיהיה לו הרבה זמן לאבד אותו (שם). כלומר הוא יגדל אותו הרבה יותר משתים עשרה שנים. לפנינו מבט ביקורתי על החברה. נראה עוד להלן.

5. ביקורת ועשייה בעתיד
יש לו ביקורת על החברה. מומו מבטיח(כבר בילדות-נערוּת!) כי:

א. הוא יהיה מגן הזונות כשוטר. שוטר שאנשי הסעד לא יתחילו איתו. ובלל, מפקד משטרה יכול לעשות הכל! הוא יהיה סרסור לזקנות, כי יש להגן על זונות ובמיוחד על אלה הזקנות (עמ' 97).

ב. מומו ידאג שרוזה תמות בתנאים טובים, והוא ישלח את ילדי הזונות ואימותיהן למלונות פאר בניצה (עמ' 75-76).

6. עישון – מומו לא לוקח סמים (רוזה – כן), רק עישן נאפס לפעמים מתוך נימוס. הוא יודע כי סמים לא מביאים אושר, אלא מביאים למוות (עמ' 64). אבל מומו מעשן סיגריות. הוא מעשן עם מטאטא רחובות שחור (עמ' 67), והוא מעשן לאחר מות אביו (עמ' 145). העישון מקנה לו הרגשת בגרות מסוימת.

7. מומו הקטן-גדול יודע הכל על החיים. הוא מתבונן ברופא הצעיר (שמגיע לרוזה המסוממת) ותוקע בו מבט מחוייך "בלי להגיד מלה, כי חבל על המאמץ, עם צעיר בן שלושים שצריך ללמוד עוד הכל בחיים" (עמ' 66). כלומר מומו יותר חכם מהרופא בן השלושים. מומו כבר יודע הכל על החיים!

8. מומו מבטיח לכתוב ספר על עלובי החיים (עמ' 113, 157). על הילדים, על השכנים, על הזונות, על הזקנים. הם ראויים לכך. הכתיבה או ההבטחה הם מעין מוטיב בספרי התבגרות. (ר' "עננים" של דליה רביקוביץ). דוקטור כ"ץ אומר למומו שהוא בחור מיוחד וכך יוכל להיות משורר גדול או סופר... (עמ' 171). נראה כי כתב בעיקר למען הנצחת רוזה.

סיכום: כל הדברים הללו מלמדים על דמות של ילד יתום ומיוחד, ילד המתבגר בתנאי חיים קשים ביותר, וכך אפשר לטעון כי לפנינו ילד-מבוגר. ואם נחזור להערה כי הספר נכתב כשחזור העבר, הרי השחזור משתלב יפה עם הראייה הבוגרת, וזה כאמור אחד הדברים היפים בספר.

5. עיון נוסף בדמותו ועולמו של מומו (עיון נוסף במומו כילד? ילד-בוגר?)
מומו נמצא במצוקה, בלי הורים, וגם לרוזה קשה לתת לו את כל אהבתה, אם כי אותו היא הכי אוהבת. כיצד אם כן מנסה מומו להתגבר על המצוקה?

א. הוא דבק במטריה הנקראת ארתור. זו מעין בובה שמומו עטף בסמרטוטים. הוא מתקין לה מעין ראש עם פרצוף מחייך. נתינת השם לחפץ מעידה על קרבה וחברות, או בעצם רצון לידידות כדי לצאת מהבדידות (עמ' 55-56). כשארית נשבר ונזקק לשיפוץ, טיפל בו מומו וישן עימו במיטתו. עם המטריה הוא מופיע כליצן ומקבל 20 פרנק. ההופעה לפני קהל ועבודה עבור כסף מעידה על בגרות. לא להיות תלוי באחרים. להיות כמה שיותר עצמאי ואחראי על עצמו. הספר מסתיים בדרישה שיביאו לו את המטרייה בגלל הערך הרגשי שלה, ושצריך לאהוב אותה.

ב. מומו אוהב את הקרקס, את הליצנים אהב במיוחד (עמ' 68). כשהליצן-מוקיון הולך על חבל וכמעט נופל, הקהל נהנה ביותר. אולם הכל היה מבוים ואי אפשר ליפול בכלל. בקיצור, הקרקס שונה מהחיים, "ממש עולם אחר",

מתלהב מומו ואף מזיל דמעה אם כי אינו מבין מנין באה דמעה זו (עמ' 69). הבריחה לקרקס משחררת אותו מהמועקה. לפעמים מדמיון ליצנים כי הם אינם מתים לעולם, כי אם ימותו, אז יפסיקו אנשים לצחוק. הוא מדמיון ששני הליצנים, הכחול והלבן באו ועשו לו טוב על הנשמה הלבן ניגן בלי קול על כינור... (עמ' 76). בלי קול? מעניין...

ג. דמיון - מומו אוהב לדמיון. הוא יכול לדמיון אם הוא רוצה את קינג-קונג, פרנקשטיין, להקות ציפורים ורודות ופצועות... (עמ' 77). הדמיון משכיח את ההווה הקשה. פעם נשכב על הרצפה ודמיון כי הוא חוטף מטוסים ובני ערובה... (עמ' 75).

את אמו לא יכול היה לדמיון עד שנאדין הראתה לו את יכולת ההחזרה לאחור.

ד. הדיכוי - הדיכוי הוא קול אנושי. אם לא מצליחים להתאים את הקול לתמונה, מחזירים הכל לאחור, ואז אפשר לראות את כל מה שהיה. אפילו את המתים... כדור שיוצא מהגוף וחוזר לרובה (ר' 85-92). לכן מומו מתאהב בקולנוע של נאדין (עמ' 88), כי הוא "מסוגל" אם כן להחזיר לאחור את העבר היפה של רוזה, שהיתה נקייה ואולי לא תמות (עמ' 89), ובכלל יכול להחזיר לו את הדבר העיקרי החסר לו, את אימו (עמ' 86-87). הוא תינוק מגופף בידי אשה-אמו (88). השחזור הוא מצב של כאילו, של מה היה קורה, או מין ערגה גדולה למה שנמנע מאדם, למה שהחמיץ. הקולנוע נותן לאדם הזדמנות שנייה. החיים לא יכולים לתת לו את זה.

ה. הקשר לרוזה: הוא מעריץ אותה, לא רוצה שתמות, והוא עושה כל מאמץ ל"השאירה בחיים". פרק הסיום מתאר היטב רצון זה. הוא שופך עליה בושם, הוא מאפר אותה. הוא ישן לידה, אמנם לא בדיוק שלושה שבועות, אבל הרבה זמן. כל עוד היא חיה, יש לו רצון להישאר בחיים, יש לו משמעות וטעם. רוזה היתה עבורו יותר מתחליף לאם. יהיה לו קשה לו מאוד אם היא תיעלם. נדמה לו שלא יחזיק מעמד בלעדיה. הוא לא נוטש עד שבאים המבוגרים ולוקחים אותו.

רוזה היא דמות חונכת מובהקת. היא מגדלת אותו מגיל צעיר, שומרת עליו, מחנכת אותו, כועסת עליו כשמשתטה ולוקחת אותו לרופא. הרבה מתפיסת החיים של מומו נבע מרוזה. מאישה המגדלת ילדים מאומות שונות לומד מומו להתחשב בכל עם ועם, ואין פלא אם הוא ממציא שלרוזה קרובים בארץ ישראל, ושם בעצם הבית האמיתי שלהם.

6. כותרת הספר ומשמעותה

האם באמת כל החיים לפניו? יש קטעים, בהם מומו מבכר את המוות. יש אשר הוא עושה תרגילי מוות: "נשכבתי על הארץ, עצמתי עיניים לעשות תרגילים בשביל למות" (עמ' 75). "החיים הם לא דבר שמיועד לכל אחד", הוא אומר (ע' 161), או: אין דבר יותר גרוע מאשר לדחוף את החיים בכוח לגרון של אנשים שכבר לא יכולים יותר" (עמ' 190). כאשר דוקטור כ"ץ אמר לו ש"כל החיים לפניו" ולא צריך לבכות על הגילוי שמצבה של רוזה הוא חסר תקווה, מומו כעס עליו, כי משפט זה הפחיד אותו והביא לו מרה שחורה (עמ' 95).

לעומת כל זאת מומו גם אומר: "אפשר לאכול חרא כל החיים ולמרות הכל עוד נשאר תמיד מה ללמוד" (188). ואכן, מומו נשאר בחיים. הוא מתגורר כעת אצל נאדין. יש לו בית חדש. לנאדין ולראמון הוא מספר את סיפורו. הסיפור המוקלט הפך לספר ממש! הוא רוצה שנלמד כי על אף הקשיים הרבים על האדם להמשיך לחיות.

7. אמירות של מומו על החיים, חלקן די אירוניות-ביקורתיות, מלמדות על חוכמת חיים ותובנות של מומו (חש כך אז ומתנסח בהווה).

א. "קודם לא חשבו לזעוק, כי לחיים אין ריח" (למוות יש...) (עמ' 198). רק ריח איש מת מזעיק את החברה!
ב. "הייתי כל-כך מאושר שרציתי למות, כי את האושר צריך לתפוס כשאפשר להשיג אותו" (עמ' 69). לפנינו תובנה מעניינת של ילד-מבוגר רגיש.
ג. כשהיו רוזה וחמיל נשואים הם ירחמו זה על זה (עמ' 100). מומו לועג למוסד הנישואין, אך אולי מעבר ללעג יש תובנה שהרחמים ההדדיים של שני בני אדם יכולים להרחיק את הבדידות.
ד. מומו אומר לחמיל: "אתה כל כך זקן, שהגיע הזמן שאללה יחשוב עליך, ולא אתה עליו. הלכת לבקר אותו במכה, כעת שיטריח הוא את עצמו" (עמ' 100). קצת חוש הומור לא מזיק ויש לו את זה למומו. יש פה קצת לעג לדת, אם כי בספר אינו נתפס כמזלזל לא ביהדות וכמובן לא באיסלם.

8. נושאים ומשמעויות ברומן

א. הספר יכול להחשב כרומן חניכה-התבגרות. מומו הצעיר עובר תהליכים רבים ההופכים אותו לבוגר בתקופה המתוארת ברומן. שני חונכים עיקריים למומו. רוזה היהודיה – אישה בת שישים וחמש, מתקשה בהליכה בגלל משקלה הרב. בעבר היתה זונה עד גיל חמישים. היתה באושוויץ. חזרה משם שבורה. אימי השואה אינם מרפים ממנה. כנקמה היא מחזיקה את תמונתו של היטלר המובס. יש לה חור יהודי – המרתף. שם היא נרגעת ושם היא מחזירה את נשמתה לבורא. היא מגדלת בחשאי ילדי זונות (העוסקות בזונות לא חוקית) כמטרה עליונה בחייה. היא חיה בזהות מושאלת ומשתמשת בתעודות מזויפות כדי לשמור על הילדים "שלה". היא אוהבת מאוד את מומו, הופכת לחונכת שלו ויותר מזה, הופכת לאימו. יהסים בלתי רגילים מתפתחים ביניהם. בזכותה עיצב מומו את אישיותו וצלח את תקופת חייו הקשה כל כך.

אדון חמיל – סוחר שטיחים זקן, איש בעל ניסיון רב. הוא לימד את מומו מה כוחה וחשיבותה של אהבה (ר' לעיל), לימד אותו לכתוב את שפת אבותיו (ערבית), לימד אותו שאין חשיבות למעמד החברתי. כולם שווים. מה שקובע הוא אופיו והתנהגותו של האדם. בזכותו למד מומו על המושג עלובי החיים. מומו נקשר אליו מאוד והוא דואב את הזדקנותו. מומו מצטט כל הזמן את אמרותיו של חמיל. יש אשר הוא אומר במפורש כי חמיל צדק. למשל כשאמר שאנשים בזמן מסויים חדלים להבין מה שפעם הבינו... ואולי בזכות הספר "עלובי החיים" שהיה מונח אצל חמיל הבטיח מומו (הסופר רומן גארי-אמיל אז'אר) לכתוב ספר דומה ואכן קיים את הבטחתו!

ב. הספר מתאר את בעיית הזונות ואת סבל ילדי הזונות. מזלם הוא שיש נשים כמו רוזה העושה כמיטב יכולתה לעזור לחלק מהם.

האם מותר בכלל לזונה להביא ילדים לעולם?

ג. הספר מתאר את תהליך הזיקנה, בעיקר בדמותם של גב' רוזה ואדון חמיל.

ד. הביקורת – כבר בעמוד הראשון קובע מומו, שרוזה היא אשה "שהגיעה לה מעלית" (ע' 7). מי מונע ממנה מעלית? החברה! ביקורת זו על המעלית "המגיעה" לרוזה והחברה אינה מתחשבת בה כלל- היא מוטיב בספר. ר' עוד בסעיף 4, א, 5.

ה. הגזעים השונים והיהדות – רוזה היהודייה אינה מחשיבה את הזהות הדתית והלאומית (אם כי היא נותנת כבוד לכל דת). ילדים מכל הגזעים והדתות היא אוספת לדירתה. דרכה מועבר המסר של אחוות עמים. מי שסובל כל-כך – רק עזרה ואחוזה יוכלו להצילו. אולם מגורלה וזהותה היא אינה יכולה לברוח. אימי השואה רודפים אותה, והיא מרגישה צורך לרדת ל"חור היהודי" שלה. שם היא גם מוצאת את מותה, ולא בבית חולים, (ולא בארץ ישראל... כמו ששיקר מומו כשבא לו רעיון גאוני לחלצה מהחברה). ואין להקל ראש ברעיון ארץ ישראל שצץ פתאום... המקום הכי טוב ליהודים הוא ארץ ישראל. רעיון של מומו! (185) ואולי גם רמז לדו קיום ערבים-יהודים בארץ זו.